

Ružový a modrý svet v poézii pre deti II – situácia od roku 1956 do polovice sedemdesiatych rokov

Sonda do rodových aspektov vybraných diel autoriek a autorov slovenskej poézie pre deti od roku 1956 po súčasnosť

Ivana Hostová, Filozofická fakulta PU, hostova.ivana@gmail.com

Kľúčové slová: poézia pre deti, rodovosť, ženské autorky, zobrazenie detského hrdinu a dospelých vzorov

Keywords: children's poetry, gender, women poets, picture of the children characters and role models

Fenoménom, na ktorý natrafíme v chronologicky prvej knižke – *Bola raz jedna trieda* (1956) Kristy Bendovej a s ktorým sa pri štúdiu výsledkov výskumu inonárodných literatúr pre deti bežne nestretneme, je rodová deľba výchovných kompetencií: o dievčatá sa starajú mamy a babky, o chlapcov zasa otcovia a dedkovia, ako napr. v básni Neboráčik: „*Ukrútiť si hlavu snád' / nad synkovou gramatikou: / ,To je zázrak, to je čudo, / ani čiarku nezabudol!‘ // Iba dedko v kútku drieme, / hlavou nekrúti. / [...] / Žiadne čudo, žiaden zázrak, / lenivý bol ten váš maznák*“ (Bendová, 1956, cit. podľa 1980, s. 20). Keďže ide o satirickú zbierku, ktorá vo veľkej miere využíva najmä iróniu, náplň didaktických aj rodových schém je inverzná, čo ruší priamočiarosť delenia vlastností detí – dievčat a chlapcov na „dobré“ a „zlé“. Želané vlastnosti detí sú až na malé výnimky vyjadrované nepriamo, pomocou zosmiešnenia ich inverzných náprotivkov. Negatívne vlastnosti dievčat, ktoré si zasluhujú nápravu, sú najmä klebetenie, parádnenie sa a neochota pomáhať pri domácich prácach: „*Prosím ťa, pod' sem, Želka, / pomôž mi umyť riad.‘ / Pokrčí nosom dcérka: / ,Ach, mama ... zajtra ... snád' ...*“ (tamže, s. 46), negatívne vlastnosti chlapcov, ktoré v básňach viac či menej úspešne prekonávajú, sú lenivosť učiť sa a nezbedníctvo. Pozitívne vyjadrené kladné vlastnosti chlapcov v knihe absentujú, vyjadrená je len typická kladná vlastnosť dievčat, a to, že prospievajú v škole, a teda idú chlapcom príkladom. Z rodových stereotypov výraznejšie vybočujú len dve z dvadsiaticich básničiek, a to Lavica, v ktorej je nezbedná Mara (teda nie Miško, Ďurko či Šaňko): „*Sadla si do nej žiačka – a už čmára: Tu sedí Kašíčková Marena // [...] Zavzdychala si smutná lavica, / [...] / Nepusťte do mňa také strašné Mary*“ (tamže, s. 15) a básnička Gustík, v ktorej našepkáva (teda vykonáva aktivitu, ktorá predpokladá vedomosti, ktoré však v texte skôr popreté) nie Marka či Hana, ale Gustík.

Zaujímavou z hľadiska sledovania našej prvej hypotézy, teda ústupu rodových stereotypov v priebehu jednotlivých období, bude komparácia tejto notoricky známej knižky (dočkala sa desiatich knižných vydaní a vyšla aj ako gramofónová platňa) s knižkami s podobnými témami a motívami zo školského prostredia – knižkou *Bola raz škola, bol raz žiak* (2000) Jozefa Pavloviča, ktorá je vlastne reedíciou jeho staršej knižky *Lov slov* (1971), a teda patrí do nami vyčleneného prvého obdobia a populárnou i kritikou kladne prijímanou *Kto sa nehrá, z kola von!* (1986) Tomáša Janovica¹.

Pavlovičova zbierka čiastočne nadväzuje na stereotypy obsiahnuté v Bendovej knižke, ako píše i Z. Stanislavová: „*satirické básne [...] sú však hodnotovo diskutabilnou ponáškou (s transparentným moralizmom a niekedy i s necitlivým výsmechom) na už klasickú satirickú poéziu K. Bendovej*“ (Stanislavová, 2001, s. 44). Dievčatá v Pavlovičovej knižke priveľa rozprávajú: „*Tera, Mira, Joja / na chodníku stoja, / tvár im ohňom planie, / trepú hore-dolu / na chodníku spolu / na pokračovanie.*“ (Pavlovič, 2000, s. 61), sú nahliadané prizmou

fyzickej krásy, resp. ako sexuálny objekt: „Anatómia je vec, ktorú má každý, najmä dievčatá.“ (tamže, s. 6) a chlapci sú fyzicky divokí: „V tejto chvíli / vypustili / Lojza, / Ruda, / Vinca. / Jedni vravia: ‚Zo školy.‘ / Iní: ‚Zo zverinca!‘“ (tamže, s. 38), vysmievané sú ich citové prejavy: „A Lubko, áno, / plače i ráno, / keď slnko z neba vykukne: / Snívalo sa mu, / že videl mamu, / že sa jej držal za sukne.“ (tamže, s. 53). Počet chlapcov, ktorí vystupujú v textoch, je vyšší ako počet dievčat a zachováva sa aj hierarchia poradia – prvý je muž, žena až druhá: „U sliepok sú tri možnosti: / chlapec, dievča, praženica“, alebo: „Vrtuľník je samček a helikoptéra samička.“ (tamže, s. 68). Vlastnosti dievčat sa však v niečom zmenili – už nie sú vzornými žiačkami, ktoré musia dávať príklad chlapcom – nezbedníkom ako u Bendovej, sú tiež lenivé učiť sa, a teda čiastočne vstupujú do domény chlapcov – lapajov a nezbedníkov.

Didaktizmus a stereotypy sú v kratších útvaroch zbierky miernené nielen satirou a iróniou, ktorá u Bendovej prevláda¹⁸, ale najmä humorom. Satira ako prostriedok kritiky, ktorý „vysmieva, iróniou a sarkazmom ostro odsudzuje nezdravé javy a stránky spoločenského a osobného života“ (Štraus, 2002, s. 279) je silnejšie spätý s povedomím o norme, porušenie ktorej pranieruje. Humor na druhej strane nie je natoľko založený na pranierovaní vybočení z normy, má „predstavovať pozitívny emocionálny zážitok [...] nemá obsahovať iróniu, ktorá vo svojej podstate objekt kritizuje, resp. odsudzuje, ale obsahuje sebaíroniu“ (Kamenská, 2006, s. 24). Humor v kombinácii so slovnou hrou – v *Bola raz škola, bol raz žiak* najmä malapropizmom a kalambúrom – oslabuje a zahmlieva rodové (aj iné) stereotypy a sám vystupuje do popredia. V dôsledku toho sa mnohé texty žánrovo blížia vtipu, anekdote, aforizmu či len fragmentu, obmedzujúcemu sa na sprostredkovanie vtipnej slovnnej hračky: „PREČO PETER TREPE?“ (Pavlovič, 2000, s. 92).

Janovicova knižka *Kto sa nehrá, z kola von!* (1986), ktorá už patrí do ďalšieho vývinového obdobia, vyvracia rodové stereotypy omnoho aktívnejšie ako Bendovej i Pavlovičova zbierka, ktoré ich len znejasňujú iróniou, satirou a humorom. Prevažná väčšina básní je voči zobrazeniu náplne rodových stereotypov neutrálna, niektoré básne dokonca aktívne stereotypy narúšajú. Tánu tak vychováva tato, vnúčika babka, dievčatám sa nechce učiť, a namiesto žalobaby v nej vystupuje žalobab: „Vravia o mne v triede, že som žalobaba. / To je veľký omyl, veď ja nie som baba. / A kto nie je baba, ale správny chlap, / nie je žalobaba, iba – žalobab.“ (Janovic, 1986, s. 11). No ako vidno i z ukážky, rodové stereotypy (*žiadna baba – správny chlap*) sa presadzujú nenápadnejšie – nie na rovine charakterových vlastností postáv či ako súčasť zápletky, ale na rovine jazyka, a tak chlapci (muži) zostávajú naďalej lapaji a nezbedníci: „Nuž našinec občas niečo vyparátí / a pokaží ten svoj dokonalý stroj; / riskuje, že bude pre kamošov zlatý / a pre babku zase: ‚Joj, ty lapaj môj!‘“ (tamže, s. 14) a športovci „Dlhý, Široký a Bystrozraký / nie sú pretekári hocijakí.“ (tamže, s. 24), podobní medveďom: „Bumtadrasa. Veľká sláva. / Zo sedadiel každý vstáva. // Vbehol medveď? Ale kdeže! / Šašo vbehol do manéže.“ (tamže, s. 27) a dievčatá (ženy) hodnotené na základe krásy: „Bozkala ho Šašovica, / prenáramná krásavica“ (tamže).

Teraz obrátime pozornosť na tri leporelá, ktoré sa v súťaži vypísanej Mladými letami v roku 1957 umiestnili na prvých troch miestach – *Čokoládová rozprávka* (1959) J. Stacha, *Hra pre tvoje modré oči* (1959) Ľ. Feldeka a *Kúzla pod stolom* (1959) M. Válka, a v ktorých už dobová kritika videla náznaky novej cesty v literatúre pre deti.

Čokoládová rozprávka neprezentuje rodové stereotypy prvoplánovo, i keď tie sú súčasťou nielen charakteristiky hlavného hrdinu – Janka, ale i zápletky – Janko osciluje medzi egoizmom, v podloží ktorého je chuť na čokoládu (jedlo, teda jeho jedenie, je aj vo vyššie rozoberaných knižkách hlavnou doménou chlapcov) a veľkorysým gestom – kúpou kvetu mame: „Mám si kúpiť čokoládu, / či mame kvet k meninám?“ (Stacho, 1959, cit. podľa 2006, s. 48). Teda k chlapcom – nezbedníkom patria sladkosti a k ženám – mamám kvety. Feldekovo leporelo, v ktorom je do dobrodružstva vtiahnutý znova chlapec, nie dievča,

preberá náplň rodových stereotypov z prostredia cirkusu – ženy sú tanečnice, hadie ženy, gymnastky a muži hltáči, šašovia a žongléri. No rodová stereotypnosť je markantne potláčaná princípom hry s voľnými asociáciami (založenými najmä na vizuálnych vnemoch) a tým, že stereotypy sú preberané z poloreálneho prostredia cirkusu, nie z bežného života, zároveň je kľúčové v tomto kontexte práve rovnomerné zastúpenie ženských aj mužských postáv. Hlavnou postavou v *Kúzlach pod stolom* je na rozdiel od Stachovho a Feldekovho leporela dievčatko – Katka, pričom stereotypnosť zaznie len okrajovo – stratený mlynček, ktorý sa pod stolom vplyvom Katkinej imaginácie mení na zdroj čarovného dobrodružstva, je asociovaný so ženským svetom: „V kockovanej sukni, to je mamička, / oblieka mi šaty, / smeje sa a hovorí: / Kde sa zase mlynček na orechy / podel z komory?“ (Válek, 1959, cit. podľa 1977, s. 7). Aktivita (a z nej vyplývajúca rola) vykonávaná zobrazovanými ženami je variabilná – na jednej strane obliekanie sa spolu s opisom výzoru, no na druhej strane intelektuálna aktivita: „Teta Beta chodí do školy, / to znamená, / že vie písať všelijaké písmená.“ (tamže, s. 7).

Ďalej budeme v rámci prvého obdobia sledovať ďalšie diela už interpretovaných básnikov, aby sme širšie zachytili charakter a mieru rodových stereotypov u týchto autorov ako u jedných z hlavných reprezentantov generácie detského aspektu. Najmarkantnejším prvkom Váčkovej detskej knižky *Do Tramtárie* (1970) je fantazijná, nonsensová hra asociácií. Hravá roztrieštenosť dejových a myšlienkových línií básničiek nenecháva miesto pre stereotypy na úrovni témy, tie sa však nenápadne ukazujú na pláne postáv, teda v obrazoch – rolách dospelých životných vzorov, vnášaných do fiktívnej reality. Všetky povolania, ktoré v knižke nájdeme, sú v mužskom rode: primári, minister, riaditeľ, asistenti, vrátnici, psychiatri, muž v bufete, krotiteľ, kubo, trafikant, bubeník, krajčír. Ženské postavy sa jednak vyskytujú omnoho zriedkavejšie, a jednak sú primárne sústredené na antropomorfizované zvieratá, pomenovania ktorých majú ženský gramatický rod: ťava, opice, kvočka, myš, mačička. Hlavné aktivity, ktoré vykonávajú ženské postavy – nie zvieratká, sú pasívne alebo sú spojené s domácimi prácami a výchovou potomkov.

Veršovaná skladba *O hluchej babke a vnúčikovi Zlatúšikovi* (1967) Ľ. Feldeka je založená na hre so slovom a sklamaným očakávaním, na preplietaní sa dvoch fiktívnych rovín – domnelej a „skutočnej“, využíva tiež filmové techniky, akými sú spomalený záber, strih a záber na detail. Podobne ako vo Váčkovej zbierke *Do Tramtárie* je v popredí hra, fantázia a nonsens a, znova podobne, stereotypy sa premietajú najmä v zobrazení dospelých postáv – vzorov: „hlavy učiteľov, / hlavy žiakov, / hlavy krotiteľov“ (Feldek, 1967, cit. podľa 1983, s. 84). Hlavným hrdinom, tak ako i v *Hre pre tvoje modré oči*, je chlapec.

Posledným okruhom textov z obdobia od roku 1956 do polovice sedemdesiatych rokov budú ďalšie diela autoriek – žien. V leporele *Kvapôčky* (1963) K. Bendovej, tak ako v prevažnej väčšine poézie pre deti, personifikované predmety a zvieratá preberajú gramatický rod pomenovaní (a preto prechýľovanie v slovenčine chápeme ako signál oslobodzovania sa od rodových stereotypov), pričom sú v približne rovnakom pomere zastúpené ako mužské (sumec, hríbik), tak i ženské (lienka, lastovička, sardinka) personifikované postavičky. Kvapôčka – leitmotív leporela pritom nadobúda aj mužské atribúty: „padla na klobúk. / Na klobúku ako pán / teraz kvapka sedí“ (Bendová, 1963). Spolu so satirou zjemneným didaktizmom sa takmer úplne vytrácajú aj rodové stereotypy, ktoré nachádzame len v dvoch momentoch knižky – v asociácii bábika – mama, ktorá má aj výchovný podtón: „Teraz možno zbadá mama, / že sa bába bála sama“ (tamže) a v podobnej asociácii lastovička (mama) sa stará o lastovičatá: „Lastovička v hniezde žila / a tou kvapkou napojila / všetky lastovičatá“ (tamže). V Bendovej ďalšej knižke *Zázračné cvičky* (1970) môžeme sledovať ďalšie oslobodzovanie sa od rodových stereotypov, nájdeme v nej prechýľovanie: „Nebojím sa, milá vranka, / veď ty nie si kapitánka!“ (Bendová, 1970) aj (personifikovaný) ženský subjekt, prekonávajúci slabosť: „Sedela kôstka v zemi, / plakala: ‚Zima je mi!‘ / [...] / vraví si: ‚Narastiem vyššie, / hore a hore, až k slniečku‘“ (tamže) či

dokonca zdolávajúci mužský subjekt: „Vyšla blška na slona, / čo mu asi vykoná? / Bol to zápas celkom krátky: / zložila ho na lopatky.“ (tamže). Napriek konštatovaniu literárnej vedy, že v tomto období svojej tvorby „Bendová nepreukázala tvorivejšie ambície a v podstate už len rutínovým spôsobom pracovala rôzne utilitárne námety a vydavateľské podnety“ (Sliacky, 1999, s. 34) sa teda autorka v niečom predsa len posunula ďalej – a to v narušení rodových stereotypov.

Heslovite možno spomenúť ešte tri ženské autorky – Š. Pártošovú a jej *Svätojánske mušky* (1968), L. Friedovú s jej *Kufrikom* (1968) a J. Štítnickú a jej *Riekanky z čítanky* (1971). Pártošovej knižka je vo veľkej miere neutrálna voči rodovým stereotypom – povolania dospelých sú ako ženské, tak i mužské (stretneme sa i s prechyľovaním – kočovníčky, potápačka), i keď mužských je asi dvakrát viac. Z detí vystupuje v zbierke na druhej strane viac dievčat. Prvky, ktoré sú v súlade s tradičnými rodovými stereotypmi zahŕňajú muža – otca ako zdroj násilia, ženský subjekt je jazyčnica, socha je „krásna pani“ a páni sú chuligáni. Friedovej zbierka, i keď sčasti neutrálna voči rodovým stereotypom, podobne ako všetky doteraz analyzované zbierky obsahuje dospelé vzory povolání takmer výlučne v mužskom rode: muzikant, rybár, kráľ, pápež, námorník, žonglér, letec; noc a ruža na druhej strane, keďže majú ženský gramatický rod, venujú sa činnostiam ako šitie, pletenie či varenie. Porovnanie *Svätojánskych mušiek* a *Kufrika* s *Riekankami z čítanky* J. Štítnickej ukazuje, že posledná z knižiek, ktorú sme si zaradili do tretieho okruhu skúmaných textov – do „tých ostatných“, je nielen esteticky na veľmi nízkej úrovni (často chýba zmyslová spojitosť medzi slovami vyberanými len na základe formálnych kritérií) a vývinovo poetologicky anachronická (netvorivo nadväzuje na *Maľovanú abecedu* (1954) J. Smreka a žánre riekanky), ale využíva aj omnoho viac rodových stereotypov ako predchádzajúce dve zbierky: Adam je staviteľ a automechanik, kým Anka sa len prizerá, Dodo je hudobník, kým ufrľaná Táňa fňuká, nájdeme v nej, podobne ako u Pavloviča aj potláčanie citových prejavov chlapcov: „poriadny chlap nezaplače“ (Štítnická, 1971, cit. podľa 2009).

Interpretáciu textov prvého obdobia možno uzavrieť konštatovaním, že analyzované diela ženských autoriek, s výnimkou najstaršej knižky *Bola raz jedna trieda* a esteticky málo nosnej *Riekanky z čítanky* na rozdiel od tvorby mužských autorov narušajú rodové stereotypy i aktívne, a to nielen v pomernom výskyte postáv mužského a ženského rodu v textoch, ale ojedinele aj v aktivitách, pripisovaných ženským subjektom. Zároveň sa však ako dôležitý faktor, zodpovedný aj za mieru rodovej stereotypnosti diela, ukazuje estetická hodnota textu, vyplývajúca z miery tvorivosti autora či autorky, stupňa ich autorského sebavedomia, a teda odvahy, ako aj ich schopnosti prekračovať svojich predchodcov. Možno uzavrieť, že menej tvoriví autori a najmä ich menej vydarené diela (*Lov slov*, resp. *Bola raz škola, bol raz žiak* J. Pavloviča a *Riekanky z čítanky* J. Štítnickej) zaostávajú za vývojovými trendmi nielen estetických kánonov, ale aj tých myšlienkových. Na druhej strane sa však ukazuje i to, že klesajúca miera estetickej pôsobivosti textu kvalitných autorov (ako sme to mohli sledovať na vývine poetickej tvorby K. Bendovej v tomto období) nie je jednoznačne spojená s nárastom rodových stereotypov.

Poznámky

¹ V roku 2002 dokonca pod názvom *Bola raz jedna trieda* (a iné triedy) vyšlo i spoločné vydanie Bendovej a Janovicovej knižky.

Literatúra

KOPÁL, Ján: *Poézia pre deti (v interpretácii a recepcii)*. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre, 1995, ISBN 80-88738-97-0.

SLIACKY, Ondrej: Radosť napriek všetkému alebo Portrét na skúšku. In: *Bibiana, revue o umení pre deti a mládež*, VI, 1999, č. 1 – 2, s. 28 – 38.

STANISLAVOVÁ, Zuzana: Optimizmus s r. o. (Bilančný pohľad na literatúru pre deti a mládež 2000). In: *Bibiana, revue o umení pre deti a mládež*, VIII, 2001, č. 2.

Pramene

BENDOVIÁ, Krista: *Bola raz jedna trieda*. 7. vyd. Bratislava: Mladé letá, 1980, 50 s.

BENDOVIÁ, Krista: *Kvapôčky*. Bratislava: Mladé letá, 1963, nestr.

BENDOVIÁ, Krista: *Zázračné cvičky*. Bratislava: Šport, 1970, nestr.

FELDEK, Ľubomír: *Hra pre tvoje modré oči*. Cit. podľa: *Bibiana, revue o umení pre deti a mládež*, VIII, 2001, č. 1, s. 25 – 33.

FELDEK, Ľubomír: *O hluchej babke a vnúčikovi Zlatúšikovi*. Cit podľa: *Lapajova šlapaj*. Bratislava: Mladé letá, 1983, s. 69 – 93.

PÁRTOŠOVÁ, Štefánia: *Svätojánske mušky*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, nestr.

PAVLOVIČ, Jozef: *Bola raz škola, bol raz žiak*. Bratislava: Mladé letá, 2000, ISBN 80-06-01064-1.

STACHO, Ján: *Čokoládová rozprávka*. Cit. podľa: *Bibiana, revue o umení pre deti a mládež*, XIII, 2006, č. 1, s. 47 – 48.

ŠTÍTNIČKÁ, Jarmila: *Riekanky z čítanky*. Bratislava: Smena, 1971, nestr. cit. podľa: Bratislava: Eastone Books, 2009, ISBN 978-80-8109-102-5.

VÁLEK, Miroslav: *Do Tramtárie*. Bratislava: Mladé letá, 3. vyd., 1981, 51 s.

VÁLEK, Miroslav: *Kúzla pod stolom*. Cit. podľa: *Veľká cestovná horúčka*. Bratislava: Mladé letá, 1977, s. 5 – 14.

Summary

The scope of the present paper – the second in the series – is the Slovak children's poetry between the years 1956 until the first half of the 1970's. This period in Slovak children's literature is generally seen as emancipating the child's subject. But, on the other hand, the situation in the gender portrayal is completely different as it does not allow to reflect the social reality. The paper to a certain extent questions the criteria according to which literary studies reflect the esthetic value of children's poetry, as well as continues to test three basic hypotheses: 1) the decline in the amount and strength of gender stereotypes in time; 2) inverse proportion between aesthetic quality of the text and the degree of gender stereotypicality and 3) lower degree of gender stereotypicality in women writers.